

CELALEDDİN DEVVÂNÎ'NİN İSLAM AHLAK FELSEFESİNDEKİ YERİ*

Zübeyir BULUT

Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

zubeyirbulut@hotmail.com

Orcid: 0000-0003-4513-9308

Öz

Araştırmamızda 15. Yüzyılın büyük filozof ve mütekellimi Celaeddin Devvânî'nin (ö. 1502) İslam ahlak felsefesindeki yerini, *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eseri üzerinden tespit etmeye çalıştık. Devvânî, ahlak felsefesinde Nasîruddin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sini model almış olsa da nefis teorisine dayalı ahlak felsefesi yapma geleneği İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, Fârâbî, Ebu Bekir er-Râzî ve Kindî'ye kadar geri gitmektedir. Nitekim *Ahlâk-ı Celâlî*'de bahsi geçen filozofların görüşlerine yer verilmektedir. Gazzâlî, Râgıb el-İsfahanî, Mâverdî ve İbn Hazm gibi âlimler her ne kadar dinî nasların yoğun olarak kullanıldığı ahlak eserleri vermiş olsalar da İslam düşüncesinde ahlâka dair araştırma ve teliflerin ana eksenini filozofların inşa ettiği model oluşturmuştur. Felsefi anlamda en gelişmiş halini *Ahlâk-ı Nâsırî*'de gördüğümüz geleneğin ikinci önemli örneği Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'sidir. Mütekellim İcî, fakih Kınalızâde ve mu-tasavvıf Gülşenî'nin de aynı formatta ahlak eseri yazmış olmaları felsefi modelin İslam ilim tarihinde genel kabul gördüğünü göstermektedir. Devvânî, tevarüs ettiği ahlak mirasını eserine büyük ölçüde alımlamakla kalmamış, aynı zamanda ahlak felsefesi literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Esere İşrakî ve tasavvufî bir renk katması, dinî kaynaklar ve edebî unsurlara bolca yer vermesi, erdemleri hikâyeler ile örneklemesi sağladığı belli başlı katkılar olarak zikredilebilir. Geleneğe onun etkisini izleyebildiğimiz iki önemli eser olarak Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sini ve Mehmed Said'in *Ahlâk-ı Hamîde*'sini örnek verebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Ahlak Felsefesi, Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, Erdemler, Ahlak Eğitimi

* İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism. Geliş/Received: 30 Ocak/January 2021; Kabul/Accepted: 15 Mart/March 2021; Yayın/Published: 20 Mart/March 2021. Atıf/Cite as: Bulut, Zübeyir. "Celaeddin Devvânî'nin İslam Ahlak Felsefesindeki Yeri". *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2021). <https://doi.org/10.5281/zenodo.4623727>

JALALADDIN AD-DAWWÂNÎ'S PLACE IN ISLAMIC MORAL PHILOSOPHY

Abstract

This paper evaluates Jalaladdin Dawwani's contribution to Islamic moral philosophy considering his *Ahlâq-ı Jalâlî*, a parallel work with those of Ibn Miskawayh's *Tahzîb al-Ahlâq* and Tûsî's *Ahlâq an-Nâsirî*. In addition, the paper assesses whether his mutakallim identity has a role to play in his ethical considerations, which heavily rely on revealed text.

Dawwanî authored his work in a period which witnessed the compromise of Kalam, philosophy and mysticism in Islamic milieu as the co-founding elements of Islamic thought and he successfully represented this new fact, so he got high esteem both in Sunni and Shii environments and was considered a great scholar to be followed by both traditions. Both in his *Ahlâq-ı Jalâlî* and his classical *Hâshiya âlâ Sharh al-jadîd li Tajrîd al-i'tikâd* he followed the method of Shii scholar Tûsî which shows his self-confidence to overcome existing denominational complexities.

In addition to legal disciplines he was occupied with such theoretical studies such as Kalam, philosophy, mysticism and ethics that enabled him to be equipped with a profound scholarship in many areas of Islamic disciplines. Considering the fact that he followed Ibn Sînâ and Tûsî in philosophy, Fahrûddîn ar-Râzî, Îcî and Jurjânî in Asharî Kalam tradition, İbn Arabî in mysticism and Ishraqî way; as a result of all this he has been thought to integrate three prevailing methods in Islamic scholarship, the peripatetic, theological and mystical ways. Accordingly, he followed and compromised three prevailing methods in his works; i.e., shar'î and narrative method in revealed sciences, theoretical and inductive method of philosophy and Kalam and inspiration method of mysticism. His exposition on *Hayâkîl an-Nûr* and epistle of *Zarwâ* proves that Ishraqî philosophy had a profound impact on his thought. He also followed the method of Ghazalî and Îcî as mutakallim, Kinalizâde as legalist scholar and Gulshanî as a mystic. Islamic moral philosophy, which was formed by the philosopher Ibn Miskeveyh and Tusi, is a discipline that has been adopted and contributed to, let alone seen as a foreign element by scholars and Sufis in the history of Islamic thought.

While determining the position of Devvânî in terms of moral philosophy in our study, we first investigated his sources. We determined that he took the resources of Ibn Miskeveyh and Tusi as they were and added new resources on them. Celaledin Devvânî clearly states that he wrote his moral book on the basis of Tusi's *Ahlak-ı Nasirî* and frequently cites it by mentioning both his name and the book. He cites Ibn Miskeveyh in several places. While the previous works were mostly based on sources belonging to philosophers and

natural scientists, Devvânî also made use of religious sources just like Gazzâlî and differently from him, literary and historical sources. For example, in order to make the virtues easily understood and assimilated, he narrated the case studies from the history of Islam as a story. He also received couplets suitable for its context. His style was applied at the highest level in *Ahlak-ı Alaî* by his successor Kinalizâde. As a matter of fact, it is seen that the most effective work that we can observe his influence on moral philosophy is *Ahlak-ı Alaî*. Apart from that, we tried to identify a few thinkers and traces of it in the work in which the effect was observed.

Ahlaq-ı jalâlî is shorter both than *Ahlaq-ı Nâsirî* and *Ahlaq-ı Alâî* in volume. This is so, because he didn't devote much debate to topics such as *nafs* and how to get happiness on the one hand and he just summarized some subjects on the other. Nevertheless, we witness some subject matters which are not mentioned in his predecessors' books such as man's stewardship mission and its relation to his ethics. And another shift is a reference to mathematical and geometrical analysis in tackling the subject quite distinct from Tûsî. The fact that he added some religious and mystical advises which were neglected by his predecessors and he also added the advices of Aristotle to Alexandre in the end of his book. And an additional important contribution of Dawwânî to this genre is that he frequently referred to Hellenistic and Greek sources in his ethical considerations which were hardly got referred to prior him.

Key Terms: Jalaladdîn ad-Dawwânî; moral philosophy; Ahlâq-ı Jalâlî; Virtues; moral education.

Giriş

Celaleddin Devvanî, şer'î ve nazari ilimlerin birçoğunda eser vermiş olsa da İslam düşüncesine daha çok felsefi ve kelami eserleri vasıtasıyla katkıda bulunmuş olan bir âlim ve düşünürdür. O, İbn Sînâ, Sühreverdî, Fahreddin Râzî, Seyfeddin Âmidî, Esirüddin Ebherî, Nasiruddin Tûsî, Necmeddin Kâtibî, Kutbeddin Râzî, Adudüddin İcî, Sadeddin Teftazânî, Seyyid Şerif Cürcânî, İbn Mübarekşah ve Ali Kuşçu gibi büyük filozof ve mütekellimlerin ilmî ve entelektüel mirasını devralmış bir 15. Yüzyıl filozof ve mütekellimidir. Devvânî, İran ve Doğu Anadolu'da Karakoyunlular ve Akkoyunluların, Anadolu'nun büyük bir kısmı ile Balkanlar'da Osmanlıların egemen olduğu dinamik ve değişken bir siyasi ortamda yaşamış ve ilmî faaliyet göstermiştir. Onun sadece Karakaoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarlarına değil, Osmanlı ve bazı Timur soylu hükümdarlara da eserler ithaf etmiş olması ve birçok sul-

tan veya şehzade ile ilişkiler kurmuş olması, ilmî dirayeti kadar o günün İslam dünyasındaki popülerite ve etkisini de belgelemektedir.¹ Osmanlı ilim havzasında hem Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi gibi öğrencileri vasıtasıyla hem de eserleri aracılığıyla büyük etki göstermiştir. Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'deki ve Kemalpaşazâde gibi filozof ve mütekellimlerin kitap ve risalelerindeki Devvânî atıfları bu etkiyi belgeler niteliktedir.

Dönemin İran coğrafyasındaki diğer önemli âlim Sadreddin Şirazî'nin Devvânî ile girdiği büyük rekabet ve tartışmalar, Devvânî'nin ilmî otoritesi hakkında bir fikir vermektedir. Zira Sadreddin Şirazî, Devvânî'nin *Tecrîd* haşiyesine iki defa, *İsbâtu'l-Vâcib el-Cedîde*'sine bir defa karşı şerh yazarak onun ilim sahasındaki nüfuz ve itibarını sarsmaya çalıştıysa da bunu başaramamıştır. İki âlim arasındaki bu ilmî tartışmalar rekabetin ötesinde ilmî hayata bir dinamizm kazandırmıştır. Tevarüs ettiği felsefî problemlerle ilgili İbn Sînâcî özgün tutumun tespitini amaçlayan Sadreddin Şirazî'nin aksine Devvânî, İbn Sînâcî felsefe ile Râzî çizgisi arasında konumlanarak Eş'arî kelâmını ihmal etmeksizin, bunları İsrâkî felsefeyle telif etmeye çalışmıştır.² İleriki dönemdeki etkilerine bakıldığında bu tartışmalardan Devvânî'nin galip çıktığı anlaşılmaktadır.

Devvânî'nin beslendiği kaynaklar, İbn Sînâ'nın etkisinde gelişen Meşşâî felsefe ve Râzî, İcî ve Cürçânî'nin katkılarıyla güçlenen Eş'arî kelâmından ibaret olmayıp onun entelektüel yapısında derin izleri bulunan diğer iki kaynak Sühreverdî'nin kurduğu İsrak felsefesi ve İbn Arabî'nin tasavvuf düşüncesidir. Meşhur *Heyâkülu'n-nûr* şerhi ve *Zevrâ* risalesi gibi bazı eserleri İsrakî etkisinin açık kanıtlarıdır. Devvânî'yi Râzî ve Tûsî tarafından kurulan felsefi kelâm, İsrakilik ve tasavvufu harmanlayarak yeni bir düşünce tarzı geliştiren 15. ve 16. Yüzyıl İslam düşünürlerinin önemli bir siması olarak görmek de mümkündür. Felsefe, kelâm ve tasavvufun birbiriyle barışık ve İslam düşüncesinin kurucu unsurları haline geldiği bir dönemde Devvânî başarılı bir temsil görevi icra ettiği için hem Sünni hem de Şii dünyada büyük ilgi görmüş ve izler bırakmıştır. Hem *Ahlâk-ı Celâlî*'sinde hem de kelâm klasiği haline gelen *Hâşiye alâ Şerhi'l-Cedîd li Tegrîdi'l-İtikâd*'da Şii mütekellim filozof Tûsî'yi esas almış olması mezhebî kompleksleri aşmış ve bu özgüveniyle Sünni ilim çevreleri kadar Şii ilim çevrelerini de etkilemiş olmasını gerekçelendirmektedir.

¹ Bk. Harun Anay, "Celaleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi" (Doktora Tezi, İÜSBE, 1994), 42-110.

² İbrahim Halil Üçer, "Celâleddîn ed-Devvânî", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İLEM Yayınları, 2019), 577.

Devvânî, ahlak, felsefe, kelim, fıkıh, tefsir ve tasavvuf alanlarında eserler vermiş görece ansiklopedik bir âlimdir.³ İsrakî ve tasavvufi eserlerinden hareketle onun nazar ve istidlal yanında tasavvufa özgü keşf ve müşahede yöntemini de benimsemiş, İsrakî ve Ekberî gelenekleri de düşünce sisteminde harmanlamış olduğunu söyleyebiliriz. Eş'arî kelamcısı olmasına rağmen vahdet-i vücûd nazariyesi ve İbn Arabî'ye yöneltilen eleştirilere karşılık vermiştir.⁴ Ekrem Demirli, Kâtip Çelebi'nin Devvânî'yi, Eflatun, Sühreverdî, İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî ve Molla Fenârî gibi tasfiye ve riyazet metodunu benimsemiş düşünürler arasında saydığını nakletmektedir.⁵ Hem İbn Sînâ ve Tûsî gibi Meşşai filozoflara, hem Fahreddin Râzî, Âcî ve Cürçânî gibi Eş'arî mütekellimlerine, hem İsrakî düşünülere hem de İbn Arabî ve bu ekoldeki mutasavvıflara dayanarak eser vermesini dikkate alarak onun nakil ve beyana dayalı şer'î metodu, felsefe ve kelamın nazar ve istidlal metodunu ve tasavvufun keşf, ilham ve müşahede metodunu kendinde mezcetmiş bir âlim ve düşünür olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Bu makalede biz, Devvânî'nin, İbn Miskeveyh'e ait *Tehzîbü'l-Ahlâk* ve Tûsî'ye ait *Ahlâk-ı Nâsirî* çizgisinde telif ettiği önemli bir ahlak klasiği olan *Ahlâk-ı Celâli* ile İslam ahlak düşüncesine yaptığı katkısı ve ahlak felsefesindeki yerini tespit etmeye çalışacağız. Mütekellim kimliğinin bu eserde bir etkisinin olup olmadığını, nassa dayalı ahlak düşüncesi açısından nerede durduğunu anlamaya çalışacağız. Devvânî'nin ahlak felsefesi üzerine yapılmış çalışmalar arasında Harun Anay'ın doktora tezi ile Murat Demirkol ve Anar Gafarov'un kitap bölüm ve bildiri çalışmaları öncelikle zikredilmeye değer önemli araştırmalardır.⁶ Araştırmamız, mevcut çalışmalardan Devvânî'nin İslam ahlak felsefesindeki yerini ve konumunu tespit etmeye hususi olarak odaklanmasıyla ayrılmaktadır. Devvânî kendi ahlak kitabını bizzat

³ İlmî kişiliğine dair bk. Anay, "Celeleddin Devvanî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi", 86-91.

⁴ Muhammed Bedirhan, "Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Müdafaaları", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018), 199.

⁵ Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan* (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2009), 145. Mehmet Kalaycı, Felsefî Eş'arîlik'in, Râzî, Âmidî, Beyzâvî, İsfehânî, Âcî, Teftazânî ve Cürçânî kanalıyla Devvânî'ye kadar Horasan-Maveraünnehir bölgesinde varlığını sürdürdüğünü, Fatih döneminden itibaren de Osmanlı'ya taşındığını ve Devvânî'ye kadar tasavvufa mesafeli iken onunla birlikte İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd öğretisiyle sentezlenmiş olduğunu ifade eder. Bk. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 72.

⁶ Bk. Anay, "Celeleddin Devvanî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi"; Murat Demirkol, *Nasreddin Tûsî'nin Ahlak Felsefesine Etkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 54-66; Anar Gafarov "Ahlakın Kaynağı Problemi: Celeleddin Devvani Merkezli Bir Analiz", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 267-282.

*Levâmi'u'l-işrâk fî mekârimi'l-ahlâk*⁷ diye adlandırmışsa da eser literatürde *Ahlâk-ı Celâlî* adıyla şöhret bulmuştur.

1. Devvânî'nin Ahlak Felsefesinin Kaynakları

Celaleddin Devvânî, ahlak kitabını Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sini esas alarak yazdığını açıkça söyler.⁸ Bunun yanında gerek bizzat ismini gerek *Ahlâk-ı Nâsırî*'yi zikrederek sık sık atıfta bulunur.⁹ Devvânî'nin ahlak felsefesinin kaynaklarını incelemeye geçmeden önce onun sistematik, içerik ve yöntem açısından örnek aldığı *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin kaynaklarına bakmak faydalı olacaktır. Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'de doğrudan ismini zikrederek atıfta bulunduğu filozof ve bilginler şunlardır: İbn Miskeveyh, Aristoteles, Galen, Stoacılar, Bernamis, Hasan Basri, Ebu Bekir er-Razî, Kindî, İsokrates, Hz. Ali, Selman-ı Farisi, Platon, Gazzâlî, Sokrat, Bryson, İbn Sînâ, Fârâbî, Heraklitos, İskender, İbn Mukaffa.¹⁰ *Ahlâk-ı Nâsırî*'de 30 ayet, 14 hadis nakledilmişken, bu sayı *Ahlâk-ı Celâlî*'de daha fazladır.

Devvânî'nin bazı kaynakları Tûsî'nin kaynakları ile aynı olmakla birlikte Tûsî'ye nispetle onların birçoğuna daha fazla başvurmuştur. Mesela, Sokrat'a yapılan iki atıf ortak olmakla birlikte Devvânî, çocuk yaşta eğitimin önemine ve arkadaşlığa dair Sokrat'ın görüşüne başvurmuştur.¹¹ Tûsî, Platon'a iki atıf yapmışken, Devvânî dokuz atıf yapmıştır.¹² İki eserde ortak atıf, iradi ölüm hakkındaki görüşünden ibarettir.¹³ *Ahlâk-ı Celâlî*'ye özgü atıflar içinde Platon'un meşhur "Geometri bilmeyen evimize giremez."¹⁴ sözü de vardır.

Aristoteles'e her iki filozof da çok atıf yapmıştır. Ancak Devvânî, *Ahlâk-ı Nâsırî*'de bulunmayan görüş ve nakillere yer verdiği gibi, İslam ahlak felsefi literatüründe ilk defa Aristoteles'in Kral İskender'e yaptığı tavsiyeleri eserin sonuna yerleştirmiştir.¹⁵ Devvânî'ye özgü atıflara, *Televhât*'tan naklen Sühreverdi'nin rüyasında Aristoteles ile diyalogunu ve basit cehaletin tedavi-

⁷ Celâleddin Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 26.

⁸ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 245.

⁹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 41, 43, 47, 49, 57, 58, 61, 62, 82, 87, 88, 89, 105, 110, 112, 185, 196, 210, 245, 258.

¹⁰ Her biriyle ilgili atıflar için bk. Nasiruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), İbn Miskeveyh (12, 60, 69, 126, 141, 172); Aristoteles (16, 60-64, 66, 69, 72, 74, 79, 84, 116, 121, 129, 142, 240, 115, 251, 264, 265); Galen (53, 83, 84, 146, 147; Stoacılar (64); Bernamis (74); Hasan Basri (138); Ebu Bekir (140); Kindî (147, 148, 179); İsokrates (158, 316); Hz. Ali (158); Selman-ı Farisi (160); Platon (170, 241); Gazzâlî (175); Sokrat (181, 215); Bryson (187); İbn Sina (190); Fârâbî (236); Heraklitos (251); İskender (259); İbn Mukaffa (310, 311, 312).

¹¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 163, 233. Ortak atıflar, 108 ve 145. sayfalardadır.

¹² Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 33, 36, 106, 136, 149, 180, 222, 239, 245.

¹³ Bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 170; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 136.

¹⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 36.

¹⁵ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 247-251. Aristotele'e yapılan diğer atıflar; 33, 43, 66, 89, 94, 95, 107, 115, 179, 180, 186, 194, 196, 212, 220, 222, 226, 232, 245.

sinde gören ile körün aynı kuyuya düşmesi halinde doğacak sorumluluk farkını örnek verebiliriz.¹⁶ İskender'e yapılan atıflar tamamen Aristoteles'in tavsiyeleri üzerinden olduğu için onlara da burada değinmekte fayda vardır.¹⁷ Devvânî'nin aksine Tûsî, İskender'e sadece bir yerde atıf yapmıştır.¹⁸

Devvânî ve Tûsî, Galen'e genelde aynı konularda başvurmuş¹⁹ olmakla birlikte Devvânî, Galen'in Hz. İsa'yı muhatap alarak söylediği şu cümleyi aktarmakla Tûsî'den farklılaşmıştır: "Ben bedenler tabibinden ruhlar tabibine."²⁰ Öklid'e aynı konuda hem Tûsî hem de Devvânî atıfta bulunmuştur.²¹

Kindî, *el-Hîle li def'i'l-ahzân* adlı risalesi sebebiyle diğer birçok ahlak müellifi gibi Tûsî ve Devvânî'nin de başvurduğu bir kaynaktır. Tûsî'nin üzüntü konusunda daha geniş yer verdiği Kindî'ye Devvânî daha az yer vermiş ve ismini bir kere zikretmiştir.²² İbn Mukaffa'ya Tûsî üç atıf yapmışken, Devvânî bir atıf yapmıştır. Bunlar aynı konuda başvurulmuş açıklamalar olup, fark alıntının uzun veya kısa oluşundan ibarettir.²³ İki filozofun Fârâbî'ye yaptığı atıflar da aynıdır. Fârâbî'ye isim vererek sadece engerek yılanının dolaylı yardımını örnekendirirken başvurmuşlardır.²⁴ Aslında iki filozof da devlet yönetimi ve medine çeşitleri konusunda Fârâbî'nin görüş ve açıklamalarını naklettikleri halde ona ismen atıfta bulunmamışlardır.²⁵

İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ına yazdığı başarılı şerh ile tanınan Tûsî'nin nefis teorisini temellendirirken büyük ölçüde yararlandığı İbn Sînâ'ya niçin gerektiği kadar atıf yapmadığı açıklama bekleyen bir sorudur. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*'de İbn Sînâ'ya sadece Tedbirü'l-menzil konusundaki risalesine değinirken atıfta bulunmuştur.²⁶ Eserinde nefis teorisine Tûsî gibi geniş yer ayırmayan Devvânî ise İbn Sînâ'ya dört özgün atıf yapmıştır.²⁷ Bunlardan biri Ebu Said b. Ebu'l-Hayr ile İbn Sînâ arasında geçen diyalogtur. Ayrıca

¹⁶ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 33, 115.

¹⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 212, 220, 222, 226, 245, 247, 249, 250.

¹⁸ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 259.

¹⁹ Krş. Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 40, 41, 43, 109.

²⁰ Krş. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 53, 83, 84, 146, 147; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 102.

²¹ Krş. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 145; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 108.

²² Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 147, 148, 179; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 144.

²³ Krş. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 310, 311, 312; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 230.

²⁴ Krş. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 236; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 176.

²⁵ Makalede esas aldığımız *Ahlâk-ı Celâli* tercümesinin mütercimi Ejder Okumuş, dipnotlarda bu içeriğin Fârâbî'nin siyaset felsefesiyle örtüştüğüne dikkat çekmiştir. Bk. Ejder Okumuş, *Ahlâk-ı Celâli*, Devvânî, 179 (dipnot 7), 204 (dipnot 53), 205 (dipnot 55).

²⁶ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 190. Tûsî'nin ismini vermediği eserin, Hümeyra Özturan'ın makalesinin kaynakçasında zikrettiği şu risale olma ihtimali vardır: İbn Sînâ, "Risâle fi Siyâseti'l-menzihiyye". el-Mezhebü't-terbevî inde İbn Sînâ, ed. Abdülemir Şemseddin, 232- 260. Beyrut: eş-Şeriketü'l-Âlemiyye li'l-kitâb, 1988. Bk. Hümeyra Özturan, "Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese", *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5, no: 1 (2019): 34.

²⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 33, 41-42, 50, 52.

Devvânî, tevellüd ve tevâlüd konusuyla ilgili olarak İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sından nispeten uzun bir alıntı yapmıştır.²⁸

İbn Miskeveyh'e, Tûsî isim zikrederek altı atıf yapmışken, Devvânî üç atıf yapmıştır.²⁹ Eserinin *Tehzîbü'l-ahlâk* kısmını neredeyse serbest bir çeviri ile tamamen İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-ahlâk*'ından alan Tûsî için bu kadar atıf bile az sayılır. Devvânî, *Tehzîbü'l-ahlâk*'ı *Ahlâk-ı Nâsirî* üzerinden alımladığı için az başvurmuş olması anlaşılabilir.

Başvurulan ortak referans olması bakımından iki filozofun Gazzâlî'ye yaptıkları atıflar arasındaki sayısal farkın çok olması da ilgi çekicidir. Tûsî, Gazzâlî'ye Devvânî ile ortak olarak sadece bir konuda başvurmuşken³⁰, Devvânî sekiz yerde başvurmuştur. Devvânî'nin bağımsız olarak başvurduğu konular adalet, cömertlik, öfke, şehvet, çocuk eğitimi ve anne baba haklarıdır.³¹

Tûsî, ilk dört halifeden Hz. Ali'ye Devvânî ile ortak olarak ölüm korkusu ve şakacılık konusunda atıfta bulunmuşken,³² Hz. Ebu Bekir'e bağımsız olarak kralların sıkıntısı konusunda atıfta bulunmuştur.³³ Hz. Ebu Bekir'e hiç atıfta bulunmayan Devvânî, Hz. Ömer'e öfke, sılayirahim, kusurları dinleme ve adalet konularında atıfta bulunmuştur.³⁴

Erdeşir Babek, Tûsî'nin biri bağımsız olarak görüş naklettiği, biri de Devvânî ile ortak olarak İran tarihindeki yeri bakımından zikrettiği yer olmak üzere iki atıfta bulunduğu padişahdır.³⁵

Devvânî'nin Tûsî tarafından hiç atıfta bulunulmadığı veya görüşüne başvurulmadığı halde kendisinin atıfta bulunduğu veya görüşüne başvurduğu kaynakları ismen zikretmekle yetineceğiz. Hz. İsa,³⁶ Hasan Bey Bahadır Han,³⁷ Maverdî,³⁸ Şeyh Ebu Said b. Ebu'l-Hayr,³⁹ Şehabuddin Sühreverdî el-Maktul,⁴⁰ Hipokrat,⁴¹ Şeyh Şiblî,⁴² Abdullah Ensarî,⁴³ Ebu Abdullah Muhammed b. el-

²⁸ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 33, 41-42.

²⁹ Bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, ; 12, 60, 69, 126, 141, 172; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 36, 127, 134.

³⁰ Krş. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 175; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 137.

³¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 49, 61, 91, 118, 142, 162, 170.

³² Krş. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 108, 175, ; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 72, 104.

³³ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 140.

³⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 64, 109, 118, 218.

³⁵ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 294, 303; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 212.

³⁶ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 102, 110, 116, 166.

³⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 17.

³⁸ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 150.

³⁹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 33.

⁴⁰ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 33.

⁴¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 36, 186.

⁴² Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 63.

⁴³ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 78.

Hafîf,⁴⁴ Pisagor,⁴⁵ Melikşah,⁴⁶ Ebu'l-Meâlî Abdülmelik Cüveynî,⁴⁷ Muhammed Zekeriya Râzî,⁴⁸ Zünnûn-i Mısırî,⁴⁹ Ebu Muhammed Rûzbihân,⁵⁰ Batlamyus,⁵¹ İmam Şafîî,⁵² Haccac,⁵³ Büzürgmîhr,⁵⁴ Ebu'l-Hasan Âmirî,⁵⁵ Rüküddevle Hasan b. Büveyh,⁵⁶ Ömer b. Abdülaziz,⁵⁷ Ebu Müslim Murûzî,⁵⁸ Ka'b b. Züheyr.⁵⁹ Cüneyd-i Bağdadî, Ebu Yezid el-Bistamî, Sehl b. Abdullah Tüsterî'ye ise Sühreverdi'nin rüyasında yapılan övgü dolayısıyla atıf vardır.⁶⁰ İbn Amîd, Ebu Cafer Hâzin, Ali b. Kasım, Ebu Ali Sâî ise Sultan Rüküddevle'nin görüşlerine itibar ettiği âlim ve fazıl kişiler olmaları hasebiyle atıfta bulunulan kimselerdir.⁶¹ Devvânî, Kur'an dışındaki kutsal kitaplardan Tevrat'taki bir bilgiyi nakletmiştir.⁶²

2. *Ahlâk-ı Celâlî'nin Sistematiği*

Devvânî'nin ahlak kitabını, *Ahlâk-ı Nâsirî*'yi model alarak, hatta muhtevada büyük ölçüde onun ifadelerine bağlı kalarak yazdığını belirtmiştik. İki eserin sistematiği karşılaştırıldığında bunu anlamak mümkündür. Devvânî'nin kelimciliği onu felsefi bir ahlak kitabı yazmaktan alıkoymamıştır. Aynı şekilde Eş'arî kelamının önemli temsilcilerinden olan Adûdüddin İcî de *Ahlâk-ı Nâsirî*'yi özetleyerek felsefi tarzda bir ahlak kitabı, *el-Ahlâku'l-Adûdiyye*'yi yazmıştır. Bu eser, üzerine birçok şerh yazılarak genişletilmiştir. Felsefi yöntemle ahlak kitabı yazma geleneği sadece filozoflar ve mütekellimlere mahsus olmayıp fakih ve mutasavvıfların da benimsediği bir tarz olmuştur. Nitekim fakih Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*'yi ve mutasavvıf Muhyî-i Gülşenî, *Ahlâk-ı Kirâm*'ı aynı felsefi tarz ve yöntemle yazmıştır. Devvânî'nin önemli kaynaklarından olan Gazzâlî'nin (ö. 1111) de felsefi yöntemle yazdığı bir ahlak kitabı, *Mîzânü'l-amel*'i vardır, ancak Gazzâlî'ye atıflar bu eser üzerinden

⁴⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 80.

⁴⁵ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 76, 86.

⁴⁶ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 90.

⁴⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 90.

⁴⁸ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 129-130.

⁴⁹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 140.

⁵⁰ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 140.

⁵¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 144.

⁵² Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 91.

⁵³ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 156.

⁵⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 164.

⁵⁵ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 182.

⁵⁶ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 214-215.

⁵⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 118, 222.

⁵⁸ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 240.

⁵⁹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 240.

⁶⁰ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 33.

⁶¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 215.

⁶² Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 229.

değil, daha çok *İhyâü ulûmi'd-dîn* üzerinden yapılmıştır. Buna dayanarak Devvânî'nin, *Ahlâk-ı Celâlî*'yi Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sinden aldığı felsefi unsurlara dinî ve edebî unsurlar katarak geliştirdiğini söyleyebiliriz.

Devvânî, kitabını telifte Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sini model almış olsa da iki eser bazı hususlarda birbirinden farklılık göstermektedir. *Ahlâk-ı Celâlî* de *Ahlâk-ı Nâsırî* gibi pratik felsefenin üç disiplinini birer ana başlık halinde ele almaktadır. Üç ana bölümden birincisi Ahlak Eğitimi, ikincisi Ev İdaresi, üçüncüsü Devlet Yönetimi ile ilgilidir. Tûsî, ana bölümleri "Makâle" adıyla sınıflandırmışken, Devvânî "Lâmi" adıyla sınıflandırmıştır. *Ahlâk-ı Nâsırî*'de de alt başlıklar "Fasıl" adıyla; *Ahlâk-ı Celâlî*'de ise "Lâmia" adıyla sıralanmıştır. Bu bölüm ve başlık adlandırmasından Devvânî'nin İshrakî eğilimler taşıdığı anlaşılmaktadır. Devvânî'nin ahlak felsefesindeki etkisini en belirgin şekilde izleyebildiğimiz eser olması bakımından sistematik karşılaştırmasına Kınalızâde Ali Çelebî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sini de katmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.⁶³

AHLÂK-I NÂSİRÎ	AHLÂK-I CELALÎ	AHLÂK-I ALÂÎ
Giriş: Hamd, Salavat, Yenilenen 9-11)	Allah'a Dua, Hz. Peygamber'e Salât ve Selâm (13)	Dibace: Hamd ve Salavat (25-26)
Kitabı Telif Sebebi (12-13)	Sultan için Dua ve Övgü (14-19) Kitabın Telif Sebebi ve Şehzadeye Övgü (19-24) Kitabın konusuna dair (24-26)	(Dibace içinde) Hilafet Hamisi Saadetli Pa-dışaha Övgü (26-31) Şehinşahın Övgüsü (31-32) Kitap Yazmaya Sevk Eden Sebep (32-37)
Mukaddime Felsefenin Tanımı ve İlimler Tasnifi (14-18)	Matla (Giriş) Emanet ve Hilafet (27-31)	Mukaddime (Giriş) 1. Bahis: Felsefenin Tanımı ve Kısımları (38-44) 2. Bahis: Pratik Felsefenin Faydası ve Gayesi (44-50) 3. Bahis: Nefis ve Güçleri (51-67) 4. Bahis: Girişin Sonu İnsanın Âlemdeki Üstünlüğü (68-75) İnsani Nefsin Yetkinliği, İyi ve Mutluluk (75-84)

⁶³ Bu şekilde *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin planı ile aynı eser grubunda olan önceki ve sonraki bazı seçkin örneklerin planlarını karşılaştıran birkaç çalışma vardır. Bk. Anay, "Celaleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi", 238-240; Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005); Demirkol, *Nasired-din Tûsî'nin Ahlak Felsefesine Etkisi*, 84-96. En kapsamlısı Demirkol'un yaptığı karşılaştırmadır. Biz bu karşılaştırmaları göz önünde bulundurmuş olmakla birlikte eserlerin yeni Türkçe tercümelemlerini baz alarak sayfa numaraları verdik. Ayrıca başlık ifadelendirmelerinde özel tasarruflarda bulunduk.

AHLÂK-I NÂSİRÎ	AHLÂK-I CELALÎ	AHLÂK-I ALÂÎ
(<i>Celalî'deki "Halifelik" yok</i>)	Tenvir: Hilafet-hikmet ilişkisi (31-35) Tabsıra: Ahlakın konusu ve ilimlerin tahsil sırası (35-37)	(<i>Celalî'deki "Halifelik" Yok</i>)
Kitabın Fihristi (18-21)	(<i>Yok</i>)	(<i>Yok</i>)
(<i>Celalî'deki "Huyların Değişebilirliği" konusu İkinci Kısım: Maksatlar, 1. Fasil'da</i>)	Keşf-i Gita: Ahlakın Tanımı ve Huyların Değişip Değişmeyeceği (38-45)	(<i>Huyların değişebilirliği hem Mukaddime 2. Bahiste hem de (55-59) hem de 1. Kitabın 1. Babında incelenir</i>)
Birinci Makale: Tehzib-i Ahlâk	Birinci Lâmi: Tehzib-i Ahlâk	Birinci Kitap: İlm-i Ahlâk ve Şerh-i Rumuzu
Birinci Kısım: İlkeler (Mebadi) 1. Fasil: Bu İlmin Konusu ve İlkelerinin Bilgisi (25-26)	(<i>Matla'da Tenvir ve Tabsıra altında kısaca, 31-37</i>)	(<i>Mukaddime'nin baş kısmında değişmiyor</i>)
2. Fasil: İnsana Ait Düşünen Nefsin Tanınması (27-34)	(<i>Aşağıda 1. Lema'da</i>) (48-57)	(<i>Mukaddime'nin 2. Bahsinde incelenir</i>)
3. Fasil: İnsani Nefsin Kuvveleri ve Diğer Kuvvelerden Ayırt Edilmesi (35-37)	(<i>Giriş kısmında kısaca</i>)	(<i>Mukaddime'nin 3. Bahsinde incelenir</i>)
4. Fasil: İnsanın Bu Alemdeki Varlıkların En Şerefli Oluşu (38-44)	(<i>Giriş kısmında insanın halifelliği başlığı altında farklı bir şekilde ele almaktadır</i>)	(<i>Mukaddime'nin 4. Bahsinde incelenir</i>)
5. Fasil: İnsani Nefsin Yetkinliği ve Noksanlılığı (45-48)	(<i>Yok</i>)	(<i>Mukaddime'nin 4. Bahsinde incelenir</i>)
6. Fasil: Nefsin Yetkinleşmesini Sağlayan Şey ve Bu Hususta Hakikate Muhalif Kişilerin Tenkidi (49-59)	(<i>Yok</i>)	(<i>Mukaddime'nin 4. Bahsinde kısaca incelenir</i>)
7. Fasil: Yetkinlikle Amaçlanan İyi ve Mutluluk (60-79)	(<i>Yok</i>)	(<i>Mukaddime'nin 4. Bahsinde kısaca incelenir</i>)
İkinci Kısım: Maksatlar Hakkında (81-184) 1. Fasil: Hıyın Tanımı, Hakikati ve Ahlakın Değişebilirliği (81-86)	(<i>Nâsirî'deki Maksatlar üst başlığı yoktur</i>) (<i>Giriş'in sonunda ele almaktadır, 38-45</i>)	(<i>Nâsirî'deki Maksatlar üst başlığı yoktur</i>) (<i>Mukaddime'nin 2. Bahsi içinde incelenir</i>)
2. Fasil: Ahlak Eğitiminin En Üstün Sanat Oluşu (87-88)	1. Lema: Hasr-ı Mekarim-i Ahlâk (<i>İnsani nefis ve erdemlerin doğuşu hakkında kısaca</i>) (47-52)	(<i>Mukaddime'nin 2. Bahsinde incelenir</i>)
3. Fasil: Güzel Ahlakı Oluşturan Erdemlerin Sayısı (89-92)	2. Lema: Dört Erdem (52-54)	1. Bap: Hıyın Kısımları, Erdem ve Erdemsizlik Türleri (85-90)
4. Fasil: Alt Erdemler (93-97)	3. Lema: Alt Erdemler (54-67) Tenvir: Hikmetin alt erdemleri hikmetin sebepleridir (66-67).	2. Bap: Temel Erdemlerin Altında Yer Alan Alt Erdemler (90-98)

AHLÂK-I NÂSİRÎ	AHLÂK-I CELALÎ	AHLÂK-I ALÂÎ
5. Fasil: Erdemlerin Zıddı Olan Erdemsizlikler (98-102)	4. Lema: Erdemlere Benzeyen Huylar (67-74) <i>(5'te olması gerekirken burada)</i>	3. Bap: Erdemlerin Zıddı Olan Erdemsizlikler (98-105)
6. Fasil: Erdemler ile Onlara Benzeyen Haller Arasındaki Fark (103-111)	5. Lema: Erdemsizlikler (74-79) <i>(Nâsirî ve Alâî'deki 4 ve 5 ile yer değiştirmiş)</i>	4. Bap: Erdemlere Benzeyen Erdemsizlikler (105-113)
7. Fasil: Adaletin Diğer Erdemlerden Üstünlüğü ve Kısımları (112-129)	6. Lema: Adaletin Üstünlüğü (79-95)	5. Bap: Adalet Erdemi (113-118)
<i>(Adaletin kısımları, Celâlî'den farklı olarak 7. Fasıl'da incelenmiştir)</i>	7. Lema: Adaletin Kısımları (95-99)	6. Bap: Adalet Erdeminin Kısımları (118-125)
8. Fasil: Erdemlerin Kazanılma Sırası ve Mutluluk Mertebeleri (130-135)	8. Lema: Erdemlerin Kazanılma Sırası (99-103)	7. Bap: Erdemleri Kazanma ve Mutluluğa Ulaşma Yolu ve Sebeplerin Sırası (125-131)
9. Fasil: Nefis Sağlığının Erdemleri Muhafaza Etmek Suretiyle Korunması (136-148)	9. Lema: Nefis Sağlığının Korunması (103-110)	8. Bap: Erdemlerin Sürekliliği Anlamında Nefis Sağlığının Korunması (131-144)
10. Nefis Hastalıklarının Erdemsizlikleri Giderme Yoluyla Tedavisi (149-184)	10. Lema: Nefis Hastalıklarının Tedavisi (110-146)	9. Bap: Nefis Hastalıklarının Tedavisi (144-293)
İkinci Makale: Tedbîr-i Menâzil	İkinci Lâmi: Tedbîr-i Menzil	İkinci Kitap: İlm-i Tedbirü'l-Menzil
1. Fasil: Eve Duyulan İhtiyacın Sebebi ve Evin Rükünleri (187-191)	1. Lema: Eve Duyulan İhtiyacın Sebebi (147-149)	1. Bap: Evler ve Evin Unsurlarına Duyulan İhtiyaç (295-297) 2. Bap: Ev Reisinin Nitelikleri (297-298) 3. Bap: Bizzat Evin Yönetimi (298-300)
2. Fasil: Mal ve Yiyecek Yönetimi (192-198)	2. Lema: Yiyecek ve Mal Yönetimi (149-154)	4. Bap: Mal Yönetimi (300-313)
3. Fasil: Aile Yönetimi (199-206)	3. Lema: Aile Yönetimi (154-158)	5. Bap: Aile Eğitimi (313-327) <i>Evlilik ve Eş Eğitimi (313-327)</i>
4. Fasil: Çocukların Yönetimi ve Eğitimi (207-221)	4. Lema: Çocukların Yönetimi (158-168)	<i>Çocuk Eğitimi, 5. Bap: Aile Eğitimi içinde incelenir (327-347)</i>
Ek Fasil: Kitabın Telifinden Sonra Eklenen Fasil <i>(Anne Baba Haklarına Riayet)</i> (222-226)	5. Lema: Anne Baba Haklarına Riayet (169-170)	<i>Anne Baba Haklarına Riayet Adabı 5. Bap: Aile Eğitimi içinde incelenir (347-352)</i>
5. Fasil: Hizmetçi ve Kölelerin Yönetimi (227-231)	6. Lema: Hizmetçilerin Yönetimi (171-174)	<i>Hizmetçi ve Yardımcıların Eğitimi ve Hizmet Adabı, 5. Bap: Aile Eğitimi içinde incelenir (352-368)</i>

AHLÂK-I NÂSİRÎ	AHLÂK-I CELALÎ	AHLÂK-I ALÂÎ
Üçüncü Makale: Siyâset-i Müdün	Üçüncü Lâmi: Tedbîr-i Müdün ve Rûsûm-i Pâdişâhî	Üçüncü Kitap: İlm-i Tedbirü'l-Medine
1. Fasil: İnsanların Toplum-sallığa İhtiyaç Duyma Sebebi, Bu İlmin Mahiyet ve Fazileti (235-246)	1. Lema: İnsanın Toplumsal-ığa (Temeddün) İhtiyacı (175-182)	(İkinci Kitap içinde) 6. Bap: Devlet Yönetimi, Ülkenin Elde Tutulması ve Yöneticilik Kuralları 1. Fasil: İnsanın Sosyal İhtiyacı (369-383)
2. Fasil: Sosyal İlişkilerin Kurulmasını Sağlayan Sevgi Erdemi ve Çeşitleri (247-267)	2. Lema: Sevgi Erdemi (183-199)	(İkinci Kitap içinde 6. Bap) 2. Fasil: Sevgi (383-415)
3. Fasil: Toplum Çeşitleri ve Devlet Türleri (268-289)	3. Lema: Devlet (Medine) Çeşitleri (199-205)	(İkinci Kitap içinde) 7. Bap (3. Fasil): Devlet Siyaseti (415-424)
4. Fasil: Hükümdarın Siyaseti ve Hükümdarların Adabı (290-305)	4. Lema: Hükümdarın Siyaseti ve Hükümdarların Adabı (206-227)	(İkinci Kitap içinde) 8. Bap (4. Fasil): Hükümdarın Siyaseti ve Hükümdarların Adabı (424-445) (Buradan itibaren Üçün Kitap başlıyor) Adaletin Şartları ve Adil Padişahın Gözetmesi Gereken Kanunlar (446-470)
5. Fasil: Hizmetçi Yönetimi ve Hükümdar Hizmetinde Çalışanların Adabı (306-313)	5. Lema: Hizmet Adabı ve Sultan Yakınları ile Devlet Adamlarının Uyacağı Kurallar (227-232)	(5. Fasil): Büyük Sultanların ve Değerli Beylerin Nedim, Yakın, Hizmetçi ve Tabilerinin Adap ve Usulleri (471-476)
6. Fasil: Dostluk Erdemi ve Dostlarla İlişki Şekli (314-328)	6. Lema: Dostluk Erdemi ve Dostlarla İlişkide Görevler (232-237)	(6. Fasil): İnsan Toplulukları ile Yeterli Ölçüde Sosyal İlişki Kurmak (476-481)
7. Fasil: İnsan Sınıflarıyla İlişki Şekli (329-336)	7. Lema: İnsan Sınıflarıyla İlişki Adabı (237-243)	(7. Fasil): İnsan Sınıfları (481-491)
8. Fasil: Platon'un Tavsiyeleri (337-340)	Mağrib: Bazı Ekler 1. Semt: Platon'un Tavsiyeleri (245-247) 2. Semt: Aristoteles'in Tavsiyeleri (247-251)	Son Söz: Platon'un Tavsiyeleri (493-495) Aristoteles'in Tavsiyeleri (495-498)
(Ahlâk-ı Celalî'deki başlık yok)	Sonuç (253-256)	En Son Söz: Gucdüvanî'nin Tavsiyeleri (499-500) En Son Söze Ek (500-501)

3. Ahlâk-ı Celâlî'nin Muhtevası

Burada *Ahlâk-ı Celâlî*'nin muhtevasını ana bölüm başlıkları üzerinden özlü olarak vermekte yetineceğiz.

Devvânî'nin eserinde Birinci Lâmi'den önce Dibace ve Mukaddime işlevlerini birlikte karşılayan bir kısım mevcuttur. Dibace "İftitah" kelimesiyle başlarken, Giriş konularına "Matla" adlı ara başlık ile girilir. Esere Allah'a hamd, Hz. Peygamber ve Ehlibeytine salavat, Sultan Uzun Hasan ve Şehzade Halil'e övgü ile başlanır. Ardından eserin telif edilme sebebi açıklanır.⁶⁴ *Ahlâk-ı Nâsirî*'nin Birinci Makalesi, İlkeler ve Maksatlar adlı iki alt başlıktan oluşmaktadır. Tûsî'nin İlkeler kısmında ele aldığı felsefe, ahlakın konusu, ilimlerin öğrenilme sırası, nefis teorisi, yetkinlik ve mutluluk konuları burada kısım incelenir. Devvânî bu kısımda ağırlıklı olarak insanın âlemdeki konumuna, emanet ve hilafet görevine, bunu icra edebilmesi için tahsil etmesi gereken ilimlere ayırmıştır.⁶⁵ Burada huy tanımı ve ahlakın değişebilirliği de ele alınmaktadır. Fakat Tûsî gibi ayrıntılı olarak nefis teorisine, nefsin yetkinliğine, iyi ve mutluluk bahsine yer verilmez.⁶⁶

3.1. Birinci Lâmi: Ahlak Eğitimi

Devvânî bu bölümü, İbn Miskeveyh'in ahlak kitabına isim yaptığı Tehzib-i Ahlâk şeklinde adlandırmıştır. Selefi Tûsî de aynı ismi kullanmış, fakat halefi Kınalızâde aynı konuları işlediği bölümü İlm-i Ahlâk diye adlandırmıştır.

Devvânî bu bölümü 10 Lema üzerine kurmuştur. Birinci Lema'da erdemlerin nefsin güçlerinden çıkışını ele almıştır. Huy, selefleri gibi Devvânî tarafından da fiillerin insan nefsinden düşünüp taşınmaya gerek kalmadan kolayca çıkmasını sağlayan meleke olarak tanımlanmaktadır.⁶⁷ İnsan nefsi, kendisinde hem bitkisel, hem hayvanî hem de insanî nefsi barındırır. Hayvanî nefis, biri organlarla idrak, diğeri iradî hareket etme üzere iki fonksiyon icra eder. Davranışların oluşumunu sağlayan kuvve, muharrik güç olarak adlandırılır. Muharrik güç, fonksiyonlarını şehvî kuvve (arzu gücü) ve gazabî kuvve (öfke gücü) ile gerçekleştirir. Devvânî, huyların nefsin kuvvelerinden çıkışını inceledikten hemen sonra İkinci Lema'da dört erdemi hususi olarak ele alır. Şehvî kuvve, ifrat ve tefrite sapmadan itidal derecesinde işlerse iffet erdemi (fazileti) meydana gelir. Gazabî kuvve itidal derecesinde çalışırsa şecaat erdemi meydana gelir. İnsana mahsus olan natık nefsin pratik felsefe kapsamında mutedil işlemesiyle de hikmet erdemi oluşur. Nefsani kuvvelere bağlı olarak meydana gelen iffet, şecaat (yiğitlik) ve hikmet erdemleri bir kişide birlikte tahakkuk ettiğinde adalet erdemi zorunlu sonuç olarak meydana

⁶⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 13-25.

⁶⁵ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 25-37.

⁶⁶ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 38-45. Nefis teorisi, yetkinlik, iyi ve mutluluk konuları için bk. Nasiruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 27-79.

⁶⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 39; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 81.

gelir. Adalet, erdemlerin kemal derecesidir. Böylece dört erdem oluşmuş olur. İnsana ait diğer bütün erdemler bu dört erdemden birinin alt erdemidir.⁶⁸

Alt erdemler, *Ahlâk-ı Celâli'*de Üçüncü Lema'da incelenmektedir. Devvânî, hikmetin alt erdemlerini sekiz madde olarak şöyle sıralamaktadır: Zekâ, çabuk anlama, zihin açıklığı, kolay öğrenme, iyi akletme, ezberleme ve hatırlama. Şecaat kapsamında 11 alt erdem sıralamaktadır: Yüce ruhluluk, cesaret, yüksek himmet, sebat, hilim, soğukkanlılık, şehamet, tahammül, tevazu, hamiyet, yumuşak kalplilik. İffet kapsamında sıralanan alt erdemler 12 tanedir: Hayâ, nezaket, güzel yöneliş, barışçıl olma, sükûnet, sabır, kanaat, vakar, vera, intizam, hürriyet, cömertlik. Adalet kapsamındaki 12 alt erdem şunlardır: Dostluk, ülfet, vefa, şefkat, mükâfat, sılayırahim, güzel yargı, sevimlilik, teslimiyet, tevekkül, ibadet.⁶⁹ Bu erdemler *Ahlâk-ı Nâsirî* ve *Ahlâk-ı Alâî*'de de aynı isimlerle sıralanmaktadır.⁷⁰

Devvânî, *Ahlâk-ı Nâsirî* ve *Ahlâk-ı Alâî*'dekinden farklı olarak erdeme benzeyen erdemsizlikleri normal erdemsizliklerden önce ele almıştır. Erdemlerden erdemsizliklere doğru giden süreçte erdem görünümlü olmaları sebebiyle ortada verilmesi makul bir gerekçeye dayanabilir. Devvânî erdeme benzeyen erdemsizlikleri Dördüncü Lema'da incelemektedir. Kişinin hikmet erdemine sahip olmadığı halde çok âlim görüntüsü vermesi, iffetli olmamasına rağmen zahit görünmesi, gerçekte cömert olmadığı halde başkalarının cömert sanması için çok harcama yapması, gerçekte yiğit olmadığı halde cesur intibai vermek için tehlikelere atılması, adalete sahip olmadığı halde adilmiş görüntüsü vermesi böyledir. Burada riya ve sahtekârlık vardır. Takdir ve makam peşinde koşan kimseler bu yola başvururlar.⁷¹

Erdemsizlikler, *Ahlâk-ı Celâli'*de Beşinci Lema'da ele alınmaktadır. Erdemsizlikler (reziletler), itidalden ifrat veya tefrit yönüne sapma ile meydana gelir. Hikmet, itidalde olması sebebiyle erdem iken, iki ucun ifrat tarafında yer alan kurnazlık ve hilekârlık ile tefrit tarafında yer alan ahmaklık erdemsizliktir. İtidalde bulunmayı ifade eden şecaat erdem iken, gazabi kuvvenin ifratı olan atılganlık ve tefriti olan korkaklık erdemsizliktir. Aynı şekilde şehvi kuvvenin itidalini temsil eden iffet erdem iken, ifrat ucunda yer alan tahakkârlık ve şehvetlere düşkünlük ile tefrit ucunda yer alan sönmürlük ise erdemsizliktir. Adalet erdem iken, ifratı olan zulüm ve tefriti olan zulme bo-

⁶⁸ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 47-54.

⁶⁹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 54-67.

⁷⁰ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 89-97. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî (Günümüz Türkçesiyle)*, sad. Murat Demirkol (Ankara: Fecc Yayınları, 2016), 86-97.

⁷¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 67-74.

yun eğme erdemsizliktir. Bu durumda temelde dört erdem ve sekiz erdemsizlik ortaya çıkmaktadır. Adaletin tüm erdem ve yetkinlikleri kendisinde toplaması gibi zulüm de tüm erdemsizlik ve eksiklikleri kendisinde toplar.⁷²

Devvânî, adaletin üstünlüğünü Altıncı Lema'da, adalet kısımlarını ise Yedinci Lema'da incelemiştir. Hâlbuki selefi Tûsî bu iki konuyu bir fasıl altında ele almıştır. Adaleti üstünlüğü ve kısımlarıyla iki başlık altında inceleme konusunda Kınalızâde'nin Devvânî'yi takip ettiği görülmektedir.⁷³ Devvânî, adaletin üstünlüğünü matematik ve geometrideki birlik ve oranlardan hareketle açıklamaktadır. Bu konuda *Ahlâk-ı Nâsırî*'deki bilgileri büyük ölçüde muhafaza etse de matematiksel izahta derinleşmesi ve Sultan Melikşah ile İmamü'l-Haremeyn Cüveynî arasında cereyan eden bir hadiseyi adalet örneği olarak nakletmesiyle söz konusu halef ve selefinden ayrılmaktadır. Adalet, diğer üç erdemden farklı olarak özel iki alt başlık daha açılarak genişçe incelenmiştir.⁷⁴

Sekizinci Lema'da erdemlerin hangi sırayla ve nasıl kazanılması gerektiği açıklanmıştır. Ahlak eğitimi, insan tabiatı karşısında sanat olarak konumlandırılmış; tabiatın öğretmen, sanatın öğrenci olduğu belirtilmiştir. Bu yüzden ahlak eğitimi, insanın biyolojik gelişimindeki sıraya göre yapılmalıdır. İnsanda önce beslenmenin yani şehvi gücün, ardından kendini savunma gücü yani şehvi kuvvenin, en sonunda temyiz kuvvesi yani insani nefsin ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ahlak eğitiminde tabiat ve âdetin rolüne ayrı ayrı önem verilmiştir. Ahlaki gelişim dikkatli bir eğitim sonucunda gerçekleşir.⁷⁵

Devvânî, Dokuzuncu Lema'da nefsin sağlığını korumayı, Onuncu Lema'da ise nefis sağlığının bozulması halinde başgösteren ruhani hastalıkların tedavi yöntemlerini ele almıştır. Bu iki bölümün ardışık olması anlamlıdır. Ahlakın tıbb-ı ruhani olarak görülmesi Ebu Bekir er-Râzî'nin *et-Tıbbu'r-rûhânî* adlı eserine dayanır.⁷⁶ Dokuzuncu Lema'da özellikle eğitim çağındaki çocuk ve gençlerin güzel örnek olacak kişilerle birlikte olmalarına, kötü huylu ve ahlaki bozuk kişilerden uzak durmalarına, güzel huyların alıştırmalar yoluyla yerleştirilmesinin gereğine vurgu yapılmaktadır.⁷⁷

Nefis hastalıkları, diğer adıyla erdemsizliklerdir. Devvânî, bedenî tıbbı dair tedavi yollarını zikredip bunlar ile ruhani tıp arasında bağlantı kurduktan sonra nefsanî hastalıkları huylara kaynaklık eden üç nefis kuvvesine bağlı

⁷² Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 74-79.

⁷³ Başlık sayfaları için bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 112; Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 79 ve 95; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 113 ve 118.

⁷⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 79-99.

⁷⁵ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 99-103.

⁷⁶ Bk. Ebu Bekir er-Râzî, *Ruh Sağlığı* (et-Tıbbu'r-rûhânî), çev. Hüseyin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018).

⁷⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*, 103-110.

olarak incelemiştir. Önce temyiz kuvvesindeki ifrat ve tefrit sebebiyle oluşan hastalıkları ele almıştır. Bunların öne çıkan üç tanesi şaşkınlık, basit bilgisizlik ve birleşik bilgisizliktir. Örnekleri üç ile sınırlaması Tûsî'ye dayanmaktadır. Zira ilk defa Tûsî, ifrat ve tefrit şeklindeki nicelik bozukluğuna ek olarak nitelik bozukluğundan bahsetmiştir. Nitelik bozukluğu (redaet) tabii yapıya aykırı bir hastalıktır.⁷⁸ Def etme ya da gazabi kuvvenin en önemli hastalıkları, ifratı aşırı öfke, tefriti korkaklık, redaeti ise korku olmak üzere üç tanedir. Bunlardan korku hastalığı üzerinde biraz daha yoğun durulmuştur. Cezbedici gücün yani şehvi kuvvenin başlıca hastalıkları dört olarak tespit edilmiştir. Devvânî bunların ya ifrat, ya tefrit ya da nitelik redaetinden ileri geldiğini belirtmiş ama dört hastalıktan hangisinin hangi kategoriye girdiğini belirtmemiştir. Ancak açıklamalara dayanarak ifratının şehvet düşkünlüğü, tefritinin tembellik, redaetinin de üzüntü ve haset olduğunu söyleyebiliriz. Düşünürümüz her bir hastalığın nasıl tedavi edileceğine dair yöntemleri açıklamıştır.⁷⁹

3.2. İkinci Lâmi: Ev İdaresi

Günümüzde ahlak denildiğinde sadece erdemler, erdemsizlikler ve ahlak eğitimiyle ilgili hususlar anlaşılrsa da İslam ahlak felsefesi geleneğinde insanın irade ve müdahalesiyle oluşan fiilerin tamamı ister bireysel, ister ailevi, ister toplumsal ve siyasi olsun ahlak kapsamında ele alınmıştır. Ev ve şehir ya da aile ve devlet aslında huyların tezahür ettiği alanlardır. Dolayısıyla ahlak kendisini ailede ve darından genişine kadar sosyal ortamlarda gösterir. Bazı araştırmacılar Tedbîr-i Menzili Aile Ahlakı, Siyaset-i Medîneyi Devlet Ahlakı olarak tercüme etmiş olsa da biz buna katılmıyoruz.⁸⁰

Devvânî de Tûsî'ye uyarak ev idaresini (tedbîr-i menzil) pratik felsefenin ikinci önemli alanı olarak incelemiştir. Bu bölüm, altı lemadan oluşmaktadır. Birinci Lema'da eve duyulan ihtiyaç sebebi, İkinci Lema'da yiyecek ve mal yönetimi, Üçüncü Lema'da aile yönetimi, Dördüncü Lema'da çocukların yönetimi, Beşinci Lema'da anne baba haklarına riayet, Altıncı Lema'da hizmetçilerin yönetimi ele alınmaktadır.⁸¹ Bu bölümün muhtevası büyük ölçüde *Ahlâk-ı Nâsirî*'ye benzemekle birlikte yeme içme adabında içkiden bahsedilmemesi

⁷⁸ Anar Gafarov, *Nasîrüddin Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 161-162.

⁷⁹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 110-146. Nefs düşüncesi merkezinde geliştirilen felsefi ahlâk düşüncesinin bağlam alanlarının irdelendiği; ferdi ahlak eğitimi kapsamında; a) ahlâkın mahiyeti, b) insanın çift kutuplu eylem alanına tekabül eden erdem/erdemsizlik ve mahiyeti ve c) şehvî, gazabî ve nâtk nefis temelli eylem kategorilerinin, temel ahlak eserleri üzerinden detaylı bir şekilde incelendiği bir çalışma için bk. Tuğba Günel, "Kelâm'da Nefs Fenomenolojisi" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2020) 311 vd.

⁸⁰ Örnek olarak bk. Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005)

⁸¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 147-174.

ve kadına itimat edilip edilmeyeceği konusunda Haccac ile bir hacibi arasında geçen diyalog gibi bazı ayrıntılar Devvânî'ye özgü tasarruflar olarak kaydedilebilir.

3.3. Üçüncü Lâmi: Devlet Yönetimi

Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*'de Tedbîr-i Müdün ve Rüsûm-i Pâdişâhi adını verdiği üçüncü bölümü yedi lema üzerine kurmuştur. *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin üçüncü bölümü sekiz fasıl üzerine kurulmuş olsa da sekizinci fasılın devlet yönetimiyle ilgili bir bahis değil de Platon'un tavsiyelerinden ibaret olması sebebiyle iki eserin alt başlıklarının sıralı olarak bire bir örtüştüğünü söyleyebiliriz. *Ahlâk-ı Nâsırî* ve *Ahlâk-ı Celâlî* esas alınarak yazılmış olan *Ahlâk-ı Alâî*'de bu bölümün bilgi içeriği açısından benzeşmesine rağmen dağınık ve düzensiz olduğu görülmektedir.⁸²

Devvânî, Birinci Lema'da insanın toplumsallaşma ihtiyacını; İkinci Lema'da sevgi erdemini; Üçüncü Lema'da devlet (medine) çeşitlerini; Dördüncü Lema'da hükümdarlık siyaseti ve hükümdarların adabını; Beşinci Lema'da hizmet adabı ve sultan yakınları ile devlet adamlarının uyacağı kuralları; Altıncı Lema'da dostluk (arkadaşlık) erdemini ve arkadaşlarla ilişkide yerine getirilmesi gereken görevleri; Yedinci Lema'da insan sınıflarıyla ilişkide uyulması gereken adabı incelemiştir.⁸³ Bu bölümde sosyoloji, siyaset felsefesi ve devlet yönetimiyle ilgili ilke, yasa ve kural statüsünde birçok husus ele alınıp incelenmiştir. Fakat biz makale sınırlılıkları içinde tartışılmaya uygun olmadığı için ilgili konuları burada ayrıntılarıyla inceleyemeyeceğiz.

Devvânî, kitabın sonunda *Ahlâk-ı Nâsırî*'den gelen Platon'un Tavsiyelerine ilaveten kendisi de Aristoteles'in Tavsiyelerini de nakletmiştir. Kitabı edebi bir sonuç yazısı ile tamamlamıştır.⁸⁴

4. Devvânî'nin Ahlak Felsefesinin Özgünlüğü

Devvânî'nin felsefe, kelim ve ahlakta özgün eserler ortaya koyduğu ilim tarihinin tescil ettiği bir gerçektir.⁸⁵ *Ahlâk-ı Celâlî*'nin özgünlüğü birkaç açıdan incelenebilir. Kaynakları, meseleleri inceleme metodu, muhteva çeşitliliği ve kullandığı dil bunların başında gelir. Biz bu eser üzerinden Devvânî'nin ahlak

⁸² *Ahlâk-ı Alâî*'yi günümüz Türkçesine kazandıran Murat Demirkol, bu dağınıklı gidermek adına bir düzenleme yaparak yine yedi fasılın bir araya gelmesini sağlamıştır. Bk. Murat Demirkol, "Takdim", *Ahlâk-ı Alâî*, Kınalızâde Ali Çelebi (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 21-22.

⁸³ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 175-243.

⁸⁴ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 156-157.

⁸⁵ Bu konuda Harun Anay'ın bahsi geçen Doktora Tezine ilaveten yapılmış diğer birkaç bilimsel çalışma için bk. Mehmet Fatih Arslan, "Celâleddin Devvânî'nin Varlık Felsefesi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015). Mustafa Akman, Celâleddin Devvânî'nin Kelam Sistemi (Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016). Gulamhüseyn İbrahimi Dinani, *Celâleddin Devvânî Filsûf-i Zeoku't-teellih* (Tahran. İntişârât-ı Hermes, 1390).

felsefesindeki özgünlüğünü ayrı başlıklar açmadan genel olarak değerlendireceğiz.

Devvânî'nin *Ahlak-ı Nasırî*'yi bire bir takip etmediği, ondan yararlanarak özgün bir eser yazmak istediği onun eseri telif gerekçesi olarak yaptığı açıklamadan anlaşılmaktadır. Devvânî, yazdığı eserdeki birçok bilginin Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sinden iktibas olduğunu bizzat itiraf etmektedir.⁸⁶ Fakat eserin telif sebebinin açıkladığı yerde sanki zihninde bu eseri dikkate alarak şu gerekçelendirmeyi yapmaktadır:

Bu bağlamda belirtilen hususların kanıtı; “Ve hayru celîsin fi’z-zemâni kitâb.” dizesi gereğince ünlü meliklerin, iyilik imamlarının, iyi önderlerin, büyük filozofların, hikmet sahibi erdemlilerin sözlerinden enfes hikmetleri ve garip kelimeleri içine alan bir kitabı her zaman sırdaş edinmiş olmalarıdır. Elhak kitap, değerli faydaları ve yüksek hakikatleri inceleyen kitaptır. Bunun için o Hazret’in büyük selefleri, onu devlet hazinesinde çok kıymetli mücevherlerden ayrı tutmamışlardır. Fakat bazı mütekaddim âlimlerin şimdi tedavülde olmayan garip şiirler ve bilinmeyen ibareleri içine alan tasnifleri, yani kitapları olduğu için bu sermayesiz fakîr ve hakîrin de bu kitabı yazması ve tamamlamasına işâret-i ‘aliyye ile bir işâret geldi. Bu fakîr, düşünce ve endişe nazarıyla öyle derin anlamlara vardı ki neticede şöyle bir durum ortaya çıktı: Konuları tertip etme, düzenleme, birbirine bağlama bakımından kitabın kısımları dağınık ve yaygın iken maksatlar bakımından ahlâk ve siyaset ilminin ana konu ve esaslarının tamamını ihata etmede eksikti. Bu noktada tabiatın mimarı, hayal levhasına şunu nakşetti: Kitap; pratik hikmet ve felsefenin usûl ve esaslarını kapsamakla birlikte delil ve kanıtlar itibariyle, Kur’anî âyetlerin ışık saçan nurlarından, Hz. Hâtemiyyet-i Mahmûd aleyhi efdalu’s-salevât ve ekmelu’t-tahiyât’ın ışık veren hadîslerinden, Sahâbe, Tâbiîn ve meşâyih ve din önderlerinin sözlerinin lambalarından ve de önde gelen ilahî hikmet filozoflarının işâret ışıklarından alınlar yaparak güçlü bir şekilde hazırlanmalıdır. Kitapta uygun yerlerde imkân ölçüsünde o nüshanın maksatlarını muhafaza etmeli, uygun noktalarda keşif ve şuhûd ehlinin zevkiyatından çeşniler katmalıdır. Böylece zamanî seçkin insanların bereketlerinden, güzel ilim ve fikirlerinden nasipsiz kalınmamış olur. Umarım, devlet-i Sultânînin şan u şerefiyle hem ilmî ve teorik hakikatlerin tâliplerinin hem de pratik hikmet ve felsefenin yöntemlerinin sâliklerinin bol haz alacakları ve yeterli derecede nasiplenecekleri bir kitap olur, inşallah.⁸⁷

Ahlâk-ı Celâlî'nin daha önce yazılmış olan *Tehzîbü'l-Ahlâk* ve *Ahlâk-ı Nâsırî*'ye göre özgünlüğünü gösteren hususlardan biri, eserin gerçek ismi olan *Levâmi'u'l-işrâk fi mekârimi'l-ahlâk* adından da anlaşılacağı gibi İşrakî ve tasav-

⁸⁶ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 245.

⁸⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 24-25.

vufî motifler içermesidir. Devvânî'nin Sühreverdî'ye ait *Heyâkilü'n-nûr* eserine *Şevâkilü'l-hûr fi şerh-i Heyâkilü'n-nûr*⁸⁸ adıyla bir şerh yazarak İshrâkîlik takipçisi ve İbn Arabî'ye yöneltilen eleştirilere karşı onu savunmak için yazdığı *Risâle fi İmanı Firavn* adlı risalesiyle de İbn Arabî düşüncesine bağlı⁸⁹ olduğunu göstermektedir. Yukarıda Devvânî'den yapılan iktibasta hem bu vurguyu hem de eserini önceki ahlak kitaplarında eksik olan ayet ve hadisler ile süsleme hassasiyetini görmekteyiz. Devvânî, İslam düşüncesinde, özel olarak da ahlak felsefesinde İshrâkîlik ve tasavvufun önemini vurgulamak için Sühreverdî'nin *Telvîhât*'ından naklen rüyasında Aristoteles ile yaptığı konuşmayı ve Aristoteles'in ağzından Cüneyd-i Bağdadî, Bayezid-i Bistamî ve Sehl-i Tüsterî'nin hakiki filozoflar olduğuna dair itirafını nakleder.⁹⁰

Kaynaklarını incelerken belirtildiği gibi, Devvânî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'nin kaynaklarına ilaveten yeni kaynaklara başvurmuş olması da hem eserin hem de onun ahlak düşüncesinin özgünlüğü olarak değerlendirilebilir.

Eserin girişinde insanın emanet ve hilafetinden bahsederek bunu ahlak eğitimiyle ilişkilendirmesi⁹¹ *Ahlâk-ı Nâsırî*'de olmayan bir unsurdur.

Devvânî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'den farklılaşmak suretiyle özgünlüğüne, adabımuâşeret konusunda içki bahsine yer vermemesi, nefis teorisi, iyi ve mutluluk konularına girmemesi bir başka örnek olarak gösterilebilir.

Kınalızâde, çoğunlukla Tûsî ve Devvânî'ye ortak atıf yaptığı halde bazen onun özel görüş ve açıklamasını da aktarma yoluna gitmiştir. Bu örnekler, onun Devvânî'yi bağımsız bir kaynak olarak önemseddiğini göstermektedir. Kınalızâde'nin naklinde Devvânî şöyle demektedir: “Derin bir düşünüşe göre, lezzet ve yararın birlikte meydana getirdiği sevgi orta vadede oluşur, tez kaybolur; lezzet ve iyinin meydana getirdiği sevgi orta vadede oluşur, yine orta vadede kaybolur; yarar ve iyinin meydana getirdiği sevgi orta vadede oluşur, geç kaybolur. Bu birleşik durumlardaki hükümlerin sebepleri, basitlerin gerektirmesini düşünen kimseye açıktır.”⁹²

Devvânî'nin Tûsî'nin bire bir takipçisi olmadığının bir başka delili yine Kınalızâde'nin atıfta bulunduğu şu açıklamasıdır: “Cenabı Hak bir kimseyi sevince dostların birbirlerinin sorumluluğunu üstlenmesi gibi onun sorumluluğunu üstlenir.” Tûsî der ki: “Bu lafız bizim dilimizde Allah hakkında kullanılmaz.” Devvânî buna itiraz eder: “Bu gayet açık bir sözdür. Zira Kitap ve sünnette bunun benzeri çoktur. “O, iyilerin sorumluluğunu üstlenir.” “Allah bize

⁸⁸ Eser hakkında tanıtıcı bilgi için bk. Anay, “Celaleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi”, 115-117.

⁸⁹ Bk. Anay, “Celaleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi”, 91-92.

⁹⁰ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 33. Krş. Şihabüddin Sühreverdî, *Kitâbü't-Telvîhât*, çev. Ahmet Kamil Cihan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 456-464.

⁹¹ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 28-32.

⁹² Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 387. Krş. Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 185.

yeter. O ne güzel vekildir!" Hatta bir hadis-i şerifte daha fazlası söylenmiştir: "Ben onu sevdiğim zaman onun duyan kulağı ve gören gözü olurum."⁹³ Başka bir hadiste şöyle buyrulur: "Ben sevdiğim kişiyi öldürürüm. Öldürdüğüm kimsenin diyeti benim."⁹⁴

Devvânî, hem toplum sınıfları içinde âlimlerin önemini anlatmak için Rûknüddevele hikâyesine yer vermesiyle⁹⁵ hem de sultanların adaletini söz konusu ettiği bağlamda Selçuklu Sultanı Melikşah'ın tevizatı dikkate almadan Abdülmelik Cüveynî'ye hürmet göstermesinin anlatıldığı hikâyeye⁹⁶ geniş yer ayırmıştır. Onun erdem ve doğru uygulamaları örneklendirirken İslam dönemi padişahlarına geniş yer ayırması, halefi Kınalızâde'de daha yüksek düzeye ulaşmıştır.

Devvânî'nin önceki ahlak kitaplarında yokken, Aristoteles'in İskender'e tavsiyelerini ilk defa Ahlâk-ı Celâlî'ye Platon'un tavsiyelerinden sonra koyması da bir özgünlük örneği olarak belirtilebilir.⁹⁷

5. Devvânî'nin Ahlak Felsefesine Etkisi

Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'si, ileriki dönem ahlak felsefesi üzerinde etkili olmuştur. Ancak bu eserin, *el-Ahlâku'l-Adûdiyye*'nin mazhar olduğu gibi üzerine çok sayıda şerh yapıldığına dair henüz bir bilgiye sahip değiliz. Anay, Muhammed Yusuf Han tarafından bu eser üzerine yazılan *A'zam Sevâtî' el-Âfâk fi Şerh Levvâmi'i'l-işrâk* adlı bir şerhten bahsetmektedir.⁹⁸

Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî* yoluyla sonraki İslam ahlak düşüncesi üzerinde yaptığı etkiyi izleyebildiğimiz birkaç eser bulunmaktadır. Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si bunların başında gelir. Onun Devvânî'ye yaptığı atıflar çoğunlukla Tûsî'ye yaptığı atıflar ile iç içedir. Eserinin girişinde Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'sini ahlak felsefesi literatürü içinde ilk iki eserin ikincisi olarak niteler⁹⁹ onu şu beyit ile tasvir eder:

Ba'dehû şem'-i Devvân nisbetten Oldu *Ahlâk-ı Celâlî* rûşen¹⁰⁰

Kınalızâde'nin Devvânî'nin ismini zikrederek yaptığı atıflara şunları örnek verebiliriz: Temyiz gücünün hastalıkları, yemek adabında sofrada kendi önünden yemek gerektiği, ancak meyvenin başkasının önünden alınabileceği hususu, insanın sosyal hayata duyduğu ihtiyaç, insanların birbirlerine hizmet yoluyla yardım etmeleri, sosyal hayattan kopmamak gerektiği hususu, lezzet

⁹³ Buhârî, "Rikâk", Hadis No: 6502.

⁹⁴ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 411. Krş. Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 196. Tûsî'nin ifadesi için bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 264.

⁹⁵ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 214-215. Aynı hikâyeyi Kınalızâde de nakleder. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 449.

⁹⁶ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 90-93.

⁹⁷ Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*, 247-251.

⁹⁸ Anay, "Celeddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi", 231.

⁹⁹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 33.

¹⁰⁰ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 36.

ve yararın birlikte oluşturduğu sevgi çeşidi, hakiki aşk, Allah'ın sevdiği kullarının sorumluluğunu üstlenmesi, insan sınıfları içinde âlimlere verilen değer ile ilgili olarak Ahlâk-ı Celâlî'den Rûknüddeve'nin tutumunu öven bir hikâyenin nakli, Aristoteles'in tavsiyelerinin Devvânî'den nakledildiğinin belirtilmesi.¹⁰¹ Kınalızâde'nin bazen Devvânî'yi anmadan doğrudan *Ahlâk-ı Celâlî'*ye atf yaptığı da görülmektedir.¹⁰²

Son dönem Osmanlı âlimlerinden Mehmed Said (ö. 1921), Rüşdiye okulları için ders kitabı olarak yazdığı *Ahlâk-ı Hamîde'* de Devvânî'nin eserlerine sık sık atıfta bulunmuş ve onun açıklamalarından yararlanmıştı. Onun *Ahlâk-ı Celâlî'*den yararlandığını belgelemek için şecaatin alt erdemlerinden kibr-i nefis, necdet (cesaret); iffetin alt erdemlerinden sabır, cömertlik; adaletin alt erdemlerinden dostluk, mükâfat, hüsn-i şirket, sılayirahim ve şefkat konularında yaptığı alıntılar örnek verilebilir.¹⁰³ Hatta eserin girişinde her ne kadar *Ahlâk-ı Adûdiyye'*yi esas itihaz ederek Taşköprülüzâde'nin şerhinden ve Gazâlî'nin *İhyâ'*sından faydalandığını söylese de eserdeki "*Celâlî'* de Kindî'den naklen mübeyyendir ki ..." ¹⁰⁴ pasajına dayanarak Mehmed Said'in Devvânî'den önceki ahlak düşüncesini belli bir ölçüde *Ahlâk-ı Celâlî* üzerinden alımladığı da söylenebilir.

Îcî'nin *el-Ahlâku'l-Adûdiyye'*sine şerh yazan İsmail Müfid İstanbulî (ö. 1802) de *Ahlâk-ı Celâlî'*ye atıfta bulunmuştur. Mesela cehl-i mürekkeb ve Aristoteles'in vasiyetleri konusunda Devvânî ve eseri *Levâmî'u'l-işrâk'*ına atıfta bulunmaktadır.¹⁰⁵

Sonuç

Bu makale çalışmasında Celaleddin Devvânî'nin İslam ahlak felsefesindeki yerini ve yaptığı katkıları *Ahlâk-ı Celâlî* üzerinden yaptığımız tahlil ve değerlendirmelerle ortaya koymaya çalıştık. Şer'î ilimler yanında kelam, felsefe, tasavvuf ve ahlak gibi nazarî ilimler alanında da yazdığı özlü ve etkili eserlerle İslam düşüncesi ve ilim tarihinde derin izler bırakan Devvânî'nin ahlak felsefesi açısından önemi, onun entelektüel donanımıyla paralel bir manzara arz etmektedir. O, mütekellim Gazzâlî ve Îcî, fakih Kınalızâde ve mutasavvıf Gülşenî gibi ahlak ilminde filozofların yaklaşımını ve yöntemini benimsemiştir. Filozof İbn Miskevayh ve Tûsî'nin kapsam ve sistematliğini

¹⁰¹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 146, 346, 369,370, 374, 382, 387, 393, 411, 449, 495.

¹⁰² Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, 50

¹⁰³ Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde* (Düzce: Düzce Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.), 26, 27, 30, 31, 33, 34, 35.

¹⁰⁴ Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde*, 54.

¹⁰⁵ İsmail Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâk-ı'l-Adûdiyye*, Çev. Selime Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014), 108, 222, 228.

oluşturduğu İslam ahlak felsefesi, İslam düşünce tarihinde âlimler ve muta-savvıflar tarafından yabancı bir unsur olarak görülmek şöyle dursun, benim-senip üzerine katkı sağlanmış bir disiplindir.

Çalışmamızda Devvânî'nin ahlak felsefesi açısından konumunu belirler-ken önce onun kaynaklarını araştırdık. İbn Miskeveyh ve Tûsî'nin kaynakla-rını büyük ölçüde olduğu gibi aldığını, bunlarla yetinmeyip üzerine yeni kay-naklar eklediğini tespit ettik. Önceki eserler daha ziyade filozof ve tabiat bil-ginlerine ait kaynaklara dayanmaktayken, Devvânî, tıpkı Gazzâlî gibi dinî kaynaklara ve ondan farklı olarak edebî ve tarihî kaynaklara da başvurmuş-tur. Mesela, erdemlerin kolay anlaşılıp özümsemesini sağlamak için İslam tarihinden yaşanmış örnek olayları hikâye olarak nakletmiştir. Ayrıca bağla-mına uygun beyitler almıştır. Onun bu tarzı, halefi Kınalızâde tarafından *Ahlâk-ı Alâî*'de en yüksek düzeyde uygulanmıştır. Nitekim onun ahlak felse-fesindeki etkisini izleyebildiğimiz en etkili eserin *Ahlâk-ı Alâî* olduğu görül-mektedir. Bunun dışında etkinin gözlemlendiği birkaç düşünür ve eserde de onun izlerini tespit etmeye çalıştık.

Devvânî'nin Gazzâlî, Fahreddin Râzî ve Cürçânî gibi hem sayıca çok hem de hacimce geniş eserler yazmadığı, özlü ve seçmeci eser telifine yöneldiği görülmektedir. Nitekim eserlerinin çoğunun risalelerden oluşması bunu ispatlamaktadır. *Ahlâk-ı Celâlî*, hacim bakımından hem selefi Tûsî'nin hem de halefi Kınalızâde'nin eserinden daha dardır/kısadır. Tûsî'nin geniş yer ver-diği nefis teorisi ve mutluluk konularına hususi yer ayırmaması, bazı anla-tımları özlü aktarmakla yetinmesi bunu göstermektedir. Fakat onun selefleri-nin ahlak kitaplarında bulunmayıp da bağlamında ilk defa kendisinin ele ald-ığı konular da vardır. İnsanın hilafet görevi ve ahlak eğitiminin bu görev ile ilişkilendirilmesi, adaletin temellendirildiği yerde Tûsî'den daha çok mate-matiksel ve geometrik analize başvurulması bunların başında gelmektedir. Selefleri İbn Miskeveyh ve Tûsî'nin ihmal ettiği dinî ve tasavvufî motif ve izahları eserine alma gerekçesine dair açıklaması ve eserin sonuna Aristote-les'in İskender'e yaptığı öğütlerden oluşan tavsiyeleri eklemesi bu açıdan kıy-metlidir. Onun adı geçen iki filozof ahlakçının başvurmadığı başka Yunan ve Helenistik dönem filozof ve bilginlerinin bazı görüşlerini de eserine taşımış olması, filozof duruşundan taviz vermediğinin en önemli kanıtı olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

- Anay, Harun. "Devvânî". TDV İslam Ansiklopedisi. 9: 257. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Anay, Harun. Celaleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşün-cesi. Doktora Tezi, İÜSBE, 1994.

- Bedirhan, Muhammed. "Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücûd Müdafaaları". *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*. Ed. Ercan Alkan. İstanbul: İSAR Yayınları, 2018.
- Demirkol, Murat. "Takdim". *Ahlâk-ı Alâî*. Kınalızâde Ali Çelebi. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Demirkol, Murat. *Nasireddin Tûsî'nin Ahlak Felsefesine Etkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Demirli, Ekrem. *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2009.
- Devvânî, Celeleddin. *Ahlâk-ı Celâlî*. Çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Gafarov, Anar. "Ahlakın Kaynağı Problemi: Celeleddin Devvani Merkezli Bir Analiz". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam Ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*. Ed. Murat Demirkol vd. 267-282. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Gafarov, Anar. *Nasîrüddin Tûsî'nin Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İhyâu Ulûmiddin*, çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, ty. 3. cilt.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İlahi Saadet Mîzânü'l-Amel*. İstanbul, Hisar Yayınları: 2014.
- Gülşenî, Muhyî. *Ahlâk-ı Kiram*. Haz. Abdullah Tümsük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Günel, Tuğba. "Kelam'da Nefs Fenomenolojisi". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.
- İbn Miskeveyh. *Ahlâk Eğitimi (Tehzibü'l-Ahlâk)*. çev. A. Şener vd. Ankara: Büyüyen Ay Yayınları, 2017.
- İstanbulî, İsmail Müfid. *Şerhu'l-Ahlâkı'l-Adûdiyye*. Çev. Selime Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kınalızâde, Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî (Günümüz Türkçesiyle)*. sad. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 2016.
- Özturan, Hümeýra. "Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese". *Nazarîyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5, no: 1 (2019): 1-36.
- Râzî, Ebu Bekir. *Ruh Sağlığı (et-Tıbbu'r-rûhânî)*. çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Said, Mehmed. *Ahlâk-ı Hamîde*. Düzce: Düzce Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.

- Sühreverdî, Şihabüddin. *Kitâbü't-Telvîhât*. çev. Ahmet Kamil Cihan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tûsî, Nasiruddin. *Ahlâk-ı Nâsirî*. çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Üçer, İbrahim Halil. "Celâleddîn ed-Devvânî". *İslam Düşünce Atlası*. Ed. İbrahim Halil Üçer. İstanbul: İLEM Yayınları, 2019.